

Қ.А. Еңсенев^{*1}, Н.С. Пусырманов², З.К. Сураганова³

¹ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Қазақстан, Астана қаласы. kanat-02-79@mail.ru

²Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының директоры, PhD. Қазақстан, Астана қаласы. Nurbekp89@gmail.com

³ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарих институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Астана қаласы. suraganova_zk@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫ (XVIII-XIX ғғ.)

Аңдатпа

Бұл ғылыми-зерттеу мақаласында Қазақ қоғамындағы билер институтының XVIII-XIX ғасырлардағы қалыптасуы, дамуы және қызметі қарастырылған. Қазақ хандығы кезеңінде билер болған. Ол дәстүрлі қазақ қоғамның әлеуметтік жіктерінің бір тобын құраған. Яғни, әлеуметтік-саяси категория болып табылады. Билер қазақ даласында әр ғасырда өмір сүрді. Олар өздерінің ақыл-парасатымен ел басқаруға араласқан, аймақты немесе ауылды ұйымдастырып жүретін қабілетті адамдар болды. Әр кезеңде өмір сүрген билер заманына қарай елді басқарған. Тарихқа назар аударсақ, олар дәстүрлі қазақ қоғамында Қазақ хандығы құрылғаннан бері XV-XVIII ғасырлар аралығында елді басқарған әлеуметтік элиталық топ болды. Олардың статусы мен сословиесінде елеулі өзгеріс XVIII-XIX ғасырларда болған. Билер институты Патшалық Ресей империясының әкімшілік басқаруы кезеңінде өзгеріске түсті. Одан кейін Ресей империясының 1822 және 1891 жылдардағы саяси реформалары негізінде әкімшілік басқаруға тәуелді би және старшындар ретінде қызмет атқарғандары болды. Демек, қазақ халқының дәстүрлі қоғам-дық құрылысы өзгеріске ұшырады және бұзылды. Осы аталған қазақ қоғамындағы билер институтын әлеуметтік құрылым ретінде қарастыру үшін Отандық және шетелдік авторлардың еңбектері пайдаланылды және архив деректері, құжаттар жинағы ғылыми айналымға таптырылды.

Кілт сөздер. Қазақстан тарихы, Қазақстан, Ресей империясы, Билер институты, Би, Әлеуметтік жіктеліс, Әлеуметтік топ, Әлеуметтік категория, Элита.

Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.)» (ЖТН № BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды

К.А. Енсенев ^{*1}, Н.С.Пусырманов ², З.К.Сураганова ³

¹Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Института истории государства МНВО РК
Казахстан, г. Астана, kanat-02-79@mail.ru

² Директор Института истории государства Министерства науки и высшего образования, PhD.
Казахстан г. Астана, Nurbekp89@gmail.com

³Ведущий научный сотрудник Института истории государства МНВО РК,
кандидат исторических наук, Казахстан, г.Астана.
suraganova_zk@mail.ru

ИНСТИТУТ БИЕВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ (XIX-XX вв.)

Аннотация

В данной научно-исследовательской статье рассматривается становление, развитие и деятельность института биев в казахском обществе в XVIII–XIX веках. Бии являлись социальной категорией людей,

участвовавших в управлении государством, которая выдвинулась в период существования Казахского ханства. Представляя особую группу из социально-политических слоев традиционного казахского общества, выполняющую в ней арбитражную функцию, институт биев существовал на протяжении многих веков. Обладая специальными полномочиями, они участвовали в государственных делах, организовывали управление аулами и аймаками. В разные периоды истории Казахстана бии играли значимую роль в обществе и государстве. Если обратить внимание на процесс развития традиционного казахского общества бии представляли в нем группу социально-политической элиты, правившей страной с момента основания Казахского ханства между XV–XVIII веков. Существенное изменение их статуса и сословного положения произошло в XVIII–XIX веках. Последующие политические реформы Российской империи 1822 и 1891 годов, поставили их в зависимое положение от царской администраций. Таким образом, традиционная социальная структура казахского народа претерпела изменения и была разрушена. Для рассмотрения института биев в казахском обществе как социально-политической структуры были использованы труды отечественных и зарубежных авторов, а также в научный оборот введены архивные материалы и сборники документов.

Ключевые слова. История Казахстана, Казахстан, Российская империя, Институт биев, Би, Социальное разделение, Социальная группа, Социальная категория, Элита.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX–XXI вв.)» (ИРН № BR21882308)

K.Yensenov^{*1}, N.Pussyrmanov², Z.Suraganova³

¹ *Leading researcher, candidate of historical sciences (PhD), associate professor of the Institute of State History Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan Kazakhstan, Astana city. kanat-02-79@mail.ru*

² *Director Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education, PhD. Astana, Kazakhstan. Nurbekp89@gmail.com*

³ *Leading researcher of the Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences (PhD), Astana, Kazakhstan. suraganova_zk@mail.ru*

INSTITUTE OF BIYS IN KAZAKH SOCIETY (XVIII-XIX centuries)

Abstract

This research article considers the formation, development and activity of the institute of biys in the Kazakh society in the XVIII-XIX centuries. Biys existed during the period of the Kazakh khanate. Representing a special group of socio-political strata of the traditional Kazakh society, performing arbitration function in it, the institution of biys existed for many centuries. Having special powers, they participated in state affairs, organized the management of auls and aimaks. In different periods of the Kazakhstan history, biys played a significant role in the society and the state. If we pay attention to the process of development of traditional Kazakh society, biys represented in it a group of socio-political elite that ruled the country since the founding of the Kazakh khanate between XV-XVIII centuries. A significant change in their status and class position occurred in the XVIII-XIX centuries. Subsequent political reforms of the Russian Empire in 1822 and 1891 put them in a dependent position on the tsarist administration. Thus, the traditional social structure of the Kazakh people underwent changes and was destroyed. To consider the institute of biys in the Kazakh society as a socio-political structure, the works of domestic and foreign authors were used, as well as archival materials and collections of documents were introduced into the scientific turnover.

Keywords. History of Kazakhstan, Kazakhstan, Russian Empire, Institute of Biys, Bi, Social division, social group, social category, Elite.

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)».

Кіріспе.

Қазақ қоғамында билер билеуші сұлтандардан бір саты төмен қоғамда орын алған рулық дәулетті адамдардың ірі өкілдері болды. Сұлтандардың билігі олардың байлығы мен ақсүйектерден шыққанына байланысты болса, билер тобының ықпалы қараша ішінен шыққан өз дарынымен танылды: салт-

дәстүрді білу, сөз дауларында тапқырлық, қауымдастықтардың мүдделерін қорғау, қолдау қабілеті және тағы басқаларында ерекше көрінді.

Сол кездегі қазақ еңбекшілерінің қоғамдық қатынастардың ерекшеліктері, сана-сезім деңгейі мен таптық жетілуі. Билер институты экономикалық және саяси өмірде өте маңызды әсер еткен жағдайларда, қоғамдық қатынастар негізінен ежелгі әдет-ғұрып нормаларымен реттелген заманда ереше рөл атқарды. Бұл билерге адамдар кеңес алу үшін хабарласып, қауымдастық мүшелері арасында туындаған келіспеу-шіліктерді шешуді сұрады. Осының бәрі осы дәулетті әлеуметтік топ өкілдерінің саяси көтерілуіне әкелді.

Бұл жерде билердің әлеуметтік рөлі мен сипатын көрсету кезінде осы жайттардың біреуіне ғана тоқталу қиыншылықтар тудыруы мүмкін екенін айту керек. Кейбір зерттеушілер билердің шешендік өнеріне, түрлі афоризмдеріне, сотта, жарыстарда, тапқырлықтарына назар аударған. Олардың таптық болмысының белгілі бір әлеуметтік топ ретінде әлсіреуіне әкелді. Бұл ретте зерттеушілер билерге тән ауызша халық шығармашылығын, ең алдымен, тұлғалық тамаша қасиеттердің: шешендік, тапқырлық, асқан білім иелері деп атаған. Билер шын мәнінде қазақ ауыз әдебиетінде осындай баға алған.

Шешендер мен билер халқымыздың тарихында маңызды орын алатыны сөзсіз. Олардың ішіндегі ең көрнектілері үш би: Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би. Олар Ежелгі Римдегі Цицерон сияқты мемлекеттік міндеттерді, соның ішінде билер сотын да қолданды, сол арқылы Ұлы дала демократиясының принцип-терін өз әрекеттерімен бекітті. Оларды қазақ халқының тарихи маңызы бар тұлғаларының қатарына шығарған, ең алдымен шешендік өнер болды.

Тарихи материалдардың жан-жақты сараптамасы негізіне назар аударсақ, көшпелі тұрмыс-тіршілік үрдісіне сүйенген қоғам жағдайындағы билер институты - мұрагерлік заңына негізделген дәстүрлі бекза-далық билік, хандық институтына қарағанда, халықтың қайнаған ортасының өзі тарихи қалыптастырып шығарған демократиялық билік тұтқасы ретінде бағалана алатын Билер институты – дәстүрлі билік құрылымы деуге тұрарлық. Өзінің XVIII-ғасырдағы дәстүрлі қазақ қоғамына тән классикалық үлгісіне дейін билер институты бірнеше сатыдан өтті.

Өзектілігі. Қазақ қоғамындағы билер институты әлеуметтік құрылым ретінде түркілік кезеңнен бастау алады. Билер институты бірнеше ғасыр қалыптасу және даму кезеңдерінен өткен. Олар туралы тарихи мәліметтер Қазақ хандығы құрылған замандардан да байқалады. Бірақ, Билер институтының биік дәрежеге көтерілген уақыты XVIII ғасырда көрініс берген. Сондықтан, қазақ қоғамындағы билер институтын дәстүрлі билік институтының құрамды бөлігі ретінде қарастыру және зерттеу аса маңызды мәселе болып табылады.

Материалдар және Методология.

Материалдар. Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) және Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архивінің (ГИАОО) деректері жинақталып, Қазақстанда жарық көрген «Материалы по истории политического строя Казахстана» жинағы пайдаланылды. Сондай-ақ, Қазақстанды Ресей империясының отарлауына байланысты жазылған шетелдік және отандық ғылыми зерттеу еңбектеріне талдау жасау іске асырылып, оларға сілтемелер жасалынды. Осы бағыттағы құжаттар жинақтары мен деректер жинақталып, ғылыми мақаланы дайындауға пайдаланылды.

Методология.

Ғылыми-зерттеу тақырыбына нысан ретінде алынған «Билер институтын» әлеуметтік категория ретінде қарастыру, зерделеу аса маңызды мәселе болып табылады. Тарих ғылымының теория-методологиясы бойынша қоғамдағы әлеуметтік топты зерттеудің өзіндік ұстанымдары бар. Мысалы, В.Н. Смоленскийдің «Теория и методология истории» атты еңбегінде қоғамдағы әлеуметтік топты қарастырудың өзіндік жолын атаған. Тарихи зерттеуде ең маңыздысы тарихи принцип және жүйелі тұрғыдан зерттеу мәселесін көрсеткен.

Тарихи білім құрылымында тарихшылық принципті мәнге ие. Ол тарихи білімнің объектісі – тарихи қызметтің бірегейлігімен тудыратын іргелі белгілерін білдіреді. «Тарихшылық» терминін, мәселенің теориялық тұжырымдалуын және тарихи білімнің оның даму барысындағы тарихи білімнің жинақтауы, тарихшылық принципін түсінудің ғылыми негізін құрайтын ойлаудың қасиеттерін, әдістерін және белгілерін ажырата білу керек. Әрине, әдістемелік мәселелер мен принциптерді алға қоюдың басқа да жағдайларындағыдай тарихшылық мәселесін тұжырымдау. Тарихшылық принципіне деген көзқарас және оны түсіну әртүрлі болды.

Тарихшылық принципі әлеуметтік ортадағы құбылыстардың сипаты мен бірегейлігі туралы идеялармен түйінделеді. Бұл идеялардың дамуы тұтастай алғанда тарихи білімнің маңызды құрамдас бөлігі болды және бұл нақты тарихи зерттеу тәжірибесінен ажыраған абстрактілі теориялық талдаудың саласы

емес еді. Оның үстіне тарихшылық туралы дамытатын идеялардың мазмұнын құрайтын және оның мағынасы, мәніне жетелейтін ойлау белгілері мен ерекшеліктерінің қалыптасуына негіз болады [1].

Қазақ қоғамындағы «Билер институтын» зерттеген тарихшы-ғалым А.И. Оразбайеваның пікірінше, қарастырылып өткен ғылыми болжамдардың айналып келгенде бір ғана пікір төңірегінде тоқайласып жатқанын байқау қиын емес. «Би» сөзі ежелгі түркінің «бек» сөзінен бастау алады да, негізінен «басқару», «билеу», «билік ету» ұғымдарын білдіреді [2], - дейді. Демек, Билер институты кезінде елді басқаруға қатысқан әлеуметтік-саяси категорияға жатады. Сондықтан, саяси билік институтының бір тобы ретінде оның эволюциялық дамуын және өзгеріске ұшырауын жеке зерттеу қажет.

Бақылау және талқылау.

Қазақтар арасындағы билер институтын зерттеу тарихындағы ғылыми негіз отаршылдық әкімшіліктің практикалық мәселелерін шешуге негізделген. Өртүрлі дәрежедегі шенеуніктердің зерттеулері қазақтардың құқықтық мәдениетін бейнелеуде сипатымен ерекшеленеді.

Билер институтын зерттеудің отандық негізін салушы ретінде Ш.Ш. Уәлиханов («Сот реформасы туралы жазба») арқылы белгілі болды. Сол уақытта зерттеушіні алдағы сот реформасына байланысты бірқатар мәселелер қатты толғандырды. Ол даладағы дәстүрлі сот жүйесінің жұмысын жақсы білетін байырғы халықтың өкілі ретінде қайта құрудың келеңсіз зардаптарын болдырмауға, оның ішінде ауыр қылмыстарды (кісі өлтіру және тонау) қарастыру қажеттігі туралы мәселелерді шешуге тырысты. «Ресей заңдары бойынша», барымта, өтемақы төлеудің халықтық дәстүрі туралы, сот отырыстарын сырттай емес, Омбыда өткізуге басымдық беру туралы, алқабилерді таңдаудағы бейтараптық туралы, отбасылық-некелік істерді дін қызметкерлерінің қатысуынсыз қарау туралы. Оның пайымдауын қорытындылай келе, Ш.Ш. Уәлиханов билер сотын өміршең институт ретінде сақтауды жақтайды, өйткені «Билер соты 40 жыл Ресей ықпалына қарамастан, бізден жүздеген, мүмкін мыңдаған жылдар бұрын қандай болса, сол күйінде қалды. Сондықтан халықтың ішкі инерциясы да, орыс институттары мен заңдарының ықпалы да оның ежелгі және қарапайым формаларын өзгерте алмады» [3], - деп өз ойын ашық айтқан.

Кеңестік кезеңдегі зерттеулерге назар аударсақ, билер институтындағы ғылыми қызметкерлердің бағалары әртүрлі болды. Егер С.Е. Толыбеков заман рухына сай қазақ билерін «архиреакционерлер», өз мүддесін көздеген қазақ халқын тонаушы, қанаушы ретінде сипаттайды. Сондай-ақ, ғалым осылайша өз тобының мүддесін заң саласында ғана емес, дипломатиялық салада да қорғауға, Ресей билігімен хат алмасуға қабілетті қазақ билері институтының көп функционалдығын көрсетеді [4].

Кеңестік ғылыми парадигмаға сәйкес заңгер, ғалым С.З. Зиманов билерді мыңдаған жылқы иелеріне, көшпелі патриархалдық топтарға толық үстемдік еткен феодалдық таптың ірі өкілдеріне жатқызды. Ол қазақ қоғамында билерге тиесілі сот билігінің маңызы ерекше болды. Олар басқару жүйесіндегі биліктің жетекші түрі болды [5], - деп жазды.

Қазақстандық тарихшы-ғалым А.И. Оразбаева кейін тәуелсіздік кезеңінде бұл жағдайды былайша сипаттайды: «Қазақтар үшін ерекше қасіретті болған XVIII ғасырда билер институтының өкілдері өз халқының мүддесін қорғауға үлес қосып, негізгі келіссөздер мен дипломаттар қызметін атқарды» [6], - деп оң бағасын берген.

Қазақ қоғамындағы билер туралы М.Т. Күлтелеев: «Қазақстан Ресейге қосылғанға дейін билер сот қызметімен қатар жергілікті әкімшілік билік қызметін де атқарды» [7], - дейді.

Хан билігінің жойылуы жағдайында билердің саяси ықпалының өсуіне тоқтала отырып, С.З. Зиманов XIX ғасырдың басындағы жеке артықшылық пен биліктің жеке атағын мұрагерлік институтқа айналдыру әрекеттеріне назар аударады [5, 197]. Бірақ, Ресей империясы әкімшілігі үстемдік құрған уақытта билер институты ыдырай түсті.

Ресейлік тарихшы, ғалым Р.Ю. Почекаев Қазақстан Ресей империясының құрамында болған кезеңдегі құқықтық мәдениеттің жай-күйін зерттей келе былай деп жазды: «1731-1917 жж. қазақ даласында «бірегей құқықтық жағдай дамыды: онда төрт құқықтық жүйеге дейін қолданылды: әдет-ғұрып, хандық, мұсылмандық және орыс империялық құқығы», олар 1860 жылға дейін қатар жүзеге асырылды, бұл «көріністің» жарқын және қызықты мысалы болды. империялық типтегі көпұлтты мемлекеттерге, сондай-ақ дәстүрлі құқық отбасына жататын мемлекеттерге тән құқықтық жүйе болды» [8].

Жапон тарихшысы П.Сарторидің пікірінше, отарлыққа дейінгі дәуірде өлкенің негізгі қалаларын қоршап жатқан көшпелі халық үшін тағайындалған билер ру басы қызметін де, адатқа негізделген сот билігі қызметін де атқарып, мемлекеттің бақылауында болған. Олардың атқарған қызметтері басқа тағайындалған дворяндармен бірдей мәртебеге және салықтық жеңілдіктерге ие болды [9], - деп жазды.

Би - дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық билік иесі. Зерттеуші В.В. Бартольдтың пікірінше, «би» сөзі шамамен XIV-XV ғасырларда ежелгі түркі тіліндегі «бек» атауы-

ның бір нұсқасы ретінде пайда болып басқарушы, ел билеуші мағынасын білдірген. Кейіннен бастапқы семантикалық-тілдік реңкінен ажырап, көбінесе, дау-жанжалды шешіп, кесімді төрелік айтушы, әділ үкім шығарушы адамды бейнелеу үшін қолданылған.

Билер мен батырлар хан-сұлтандардың билігін белгілі бір дәрежеде шектеп отырды. Сол арқылы олар өздерінің әлеуметтік-саяси статусын нығайтып, абырой-беделге кенелді. Әйтсе де, ерекше әлеуметтік жік ретінде билерді тарих сахнасына шығарған рулық құрылым өзіне субэтникалық әлеуметтік топтарды тарта отырып, қоғамды ұйымдастырушылық, мемлекеттілік нышандарын нығайтушылық қызметін атқарды. Мұрагерлік салтымен дала жұртын ғасырлар бойы билеген Шыңғыс хан ұрпақтары – төрелер тұқымы хандық биліктің бұжымауы үшін билердің әкімшілік, әлеуметтік-саяси және мәдени рөлімен санасуға тиіс болды.

Ел ішінде биліктілігімен, қара қылды қақ жарғатын әділдігімен, тура жолдан таймайтын адалдығымен даңқы тараған Төле, Қазыбек, Әйтеке билер және тағы басқа билер «Билер кеңесінің» құрамына енді. Олар нақты тарихи әлеуметтік ахуалға қатысты жол-жоба белгілеп, заңи жосындар қабылдады, мәні ескіріп, маңызы кеміген қағидаларды елдік мүдде тұрғысынан қайта қарап, жаңасын қолданысқа енгізіп отырды. Тіпті, ханның ішкі және сыртқы саясатына, әскери доктринасына тікелей ықпал етіп, өзгерістер енгізе алған [10].

Тарихшы, ғалым Е.Бекмахановтың пікірінше, қазақ қоғамындағы билер айрықша құқықтық және экономикалық артықшылықтарға ие билеуші топ өкілдері. Ақсүйек тұқымы боп есептелетін сұлтандармен салыстырғанда билер көшпелі қауымның өз ортасынан шыққан ру-тайпаның игі-жақсылары. Ру-тайпалық құрылымға негізделген дәстүрлі қазақ қоғамындағы ру мен ру, тайпа мен тайпа, жүз бен жүз арасындағы шаруашылық-экономикалық себеп-салдарлы қақтығыстарды реттеп отырушы бірден-бір күш — билер институты болған-ды. Іс жүзінде қазақ қоғамындағы «ақсүйек», «қарасүйек», «төре», «қараша» құрылымдары мен «сұлтан», «би», «батыр», «бай», «төлеңгіт» тәрізді әлеуметтік категорияларды алғаш рет талдаған [11].

Билер терминінің шығу тегі, оның әлеуметтік мазмұны және би тұлғасы қазақтың дәстүрлі қоғамындағы орталық, маңызды тұлғалардың бірі болғанымен, онсыз қоғамның дамуы мүмкін емес еді, оның шығу тегі мен әлеуметтік қызметтерінің ауқымы туралы мәселеде әлі де ортақ пікір жоқ. «Би» терминінің этимологиясы туралы мәселе бұрыннан пайда болды және ұзақ уақыт бойы ғылыми әдебиетте пікірталас тудырып келеді, бұл терминнің екіұштылығын көрсетеді және өз кезегінде тарихқа белгілі бір тарих-намалық шолу қажет. Оның шығу тегі мен қазақ қоғамында би атағы кең тараған. Оның шығу тегі Дешті Қыпшақ қоғамының қазаққа дейінгі өткен дәуірінде жойылған – «би» әлеуметтік категориясы бұрын Алтын Орданың құрамында болған бірқатар түркі халықтарының арасында кездеседі. Би атағын бек атағымен қатар өзбек текті руының өкілдері көтерді. Бұл атақ мұрагерлік немесе арнайы хандық марапат арқылы ие болуы мүмкін. Бүгінгі таңда тарихи-құқықтық әдебиеттерде «би» терминін түсінудің бірнеше жалпы сәйкес келетін көзқарастары пайда болды [12].

Қазақ би-шешендерінің ел арасындағы саяси қызметін сөз еткен тұста, билік пен шешендік қазақ даласында ежелден бірге қалыптасқан дәстүрлі құбылыс екендігін айту керек. Өйткені би мен шешен халық ұғымында бірінен-бірі ажырағысыз тел түсінік. Бисіз – тапқыр шешендікпен айтылатын көркем төрелік сөз болмақ емес, шешен сөйлей алмайтын адам – би болмақ емес. Екеуіне бірдей тән қасиет – белгілі бір үрдіс, дәстүрлі рухани принциптерге бағынушылық. Сондықтан, елдің би-шешендері оны тек өнер деп қарамай, әлеуметтік-саяси феномен ретінде мойындап, дала демократиясын қалыптастырып, әлеуметтік-саяси тұтастықты барынша орнықтыруға барынша ат салысқан.

Би атағы мұрагерлік заңымен берілетін лауазым емес. Көшпелілер мәдениетінің ерекше қыры – шешендік өнерді меңгермейінше, тек әдет жосындарын жетік біліп, әділет принципін ұстану арқылы ғана би атану, ел сенімін иелену мүмкін болмаған. Халық арасында бір ауыз сөзбен құн шешіп, жалғыз уәжбен дау шешкен ділмәрлардың аты ардақталып, төрелік істері үлгі-өнеге тұтылған. Қазақ қоғамында әлеуметтік билікке ие топ билер болды. Олар қазақтардың барынша беделді бөлігі еді. Билер өздерінің тап-қырлығымен, шешендігімен, дәстүрлі әдет-ғұрып құқықтарын жете білетіндігімен ерекше көзге түскен [13].

XVII-ғасырдың соңғы ширегі - XVIII ғасырдың басы қазақ қоғамында билердің әлеуметтік-құқықтық салмағы арта түскен кезең еді. Оның негізгі екі себебі бар болатын. Біріншісі, таптық қанаудың күшеюі, соған байланысты феодалдық таптық қатынастардың одан ары шиеленісе түсуіне сай қоғамда сот қызметін атқарған билердің саяси рөлі жаңа сапаға көтерілген болса, екіншісі, ірі феодалдық топтардың, әсіресе сұлтандардың билік үшін өзара күрес барысында хандық биліктің билерді өзінің әлеуметтік тіре-гіне айналдыруға ұмтылуы еді. Бұл екі бағытта да билердің әлеуметтік рөлінің бұрын болмаған дәрежеге көтерілуі Тәуке хан заманына тұс келді. Билер мемлекеттің құқықтық қатынасын бір жүйеге келтіруге тікелей атсалысып, ірі сұлтандар мен билердің жікшілдік әрекетіне аз уақытқа болса

да шек қоя білді. Соған байланысты қазақ қоғамын Тәуке хан билеген жылдар (1680-1718) халық жадында үш би (Төле, Қазыбек және Әйтеке), бір хан басқарған тарихи кезең болып енді.

Көшпелі қоғамдағы, әсіресе оның ерте және орта даму кезеңдеріндегі би қызметін бір жақты қарауға болмайды. Билер институты, әрине, алдымен феодалдық тәртіпке қызмет еткендігі даусыз. Сонымен бірге, билеуші топ билер ықпалының қуатты болуы үшін билік орынға арақидік төменгі әлеуметтік таптардан шыққан, халық мойындаған адамдарды да тартуға мәжбүр болған [14].

Қазақ қоғамының дәстүрлі нормалармен тығыз астасып жатқан қазақтың әдет-ғұрып құқығы рулық жүйе, жалпы, көшпенділердің өмірін анықтады. Ерекше қазақ халқының дәстүрлі сот төрелігінің ерекшеліктері: соттың барлық деңгейіндегі жалпы қорғау процесі, билер институтының үлкен маңызы, соттың жариялылығы мен ашықтығы, қақтығысқа қатысушы екі тараптың да судьяны еркін таңдау мүмкіндігі; сот тергеуін жүргізудегі демократиялық, арнайы шаралардың болмауы сот шешімдерін орындаудың мәжбүрлі аппараты, сайып келгенде дауласушы тараптарды татуластыру – қолдау тетігі болып табылады және қазақ көшпелі қоғамының тұрақтылығын, дамуын қалыптастырған. Осы аталған «Билер институты» бірнеше деңгейден тұрды.

Ең жоғары төрелік жасаушы «Төбе би» атағын үлкен жетістіктермен көзге түскен іріктелген билер ғана алды. Олар әділдігімен танылған халыққа қызмет көрсетуде даналықтарымен дараланғандар. Мұндай бидің билігі олардың ұлыстарының шекарасынан да асып кетті. Қазақ тарихында XVIII-XIX ғасырларда осындай «Төбе би» атағына жеткен Төле би, Қазыбек би және Әйтеке сияқты жоғары билердің есімдерін сақтап қалды. Одан кейін «Қатар» термині жоғарғы билерден басқа барлық билерге қатысты. Олар сот талқылауын жүргізуге тең құқықтарға ие болды. Сондай-ақ, әр руда «жеке» деген би болған. Ал, ел арасында жаңадан танылып келе жатқан жас билер де болған. Мысалы, «Бала би» атағын алуға үміткер жас болуы мүмкін қарапайым заң негіздерін терең меңгеру арқылы құрметті атаққа ұмтылды. Жас азаматтар аға билердің (кейде сенім білдірген, сотқа қатысуы жастарға алған білімдерін іс жүзінде дәлелдеу), дағдыларды еркін жаттықтыру арқылы және кәсіби өскен сайын, білім мен тәжірибе жинақтау, сәйкесінше бала биді мойындау мүмкін болып, жоғары санатына өсетін болған [15].

АҚШ тарихшы-ғалымы Дж. Демко «Орыстардың қазақтарды отарлауы» атты еңбегінде: «1865-1896 жылдар аралығында орыс үкіметі қазақтарға өз үстемдігін күшейтті және өлкеде басқаруда ыңғайлы саяси бірлестіктер ұйымдастырды. Әкімшілік функцияларды іске асыру үшін жаңа қалаларды және жергілікті тұрғындардың ісімен айналысатын сот жүйесі құрылды. Қазақ даласында сан алуан маңызды өзгерістерге қозғау салынды, бірақ түбірлі оқиға енді-енді ғана басталуы керек еді. Қазақстанда Ресейдің толық үстемдік жүргізуі бұл өлкені шаруашылық отарлауына есігін айқара ашуының алғы шарттары болды» [16], - деп жазды.

Міне, осы отаршылдық кезеңде саяси билік институты қалай өзгеріске түскенін көру үшін бір ғана Көкпекті округінің құрылуы мен қызметіне тоқталайық. Көкпекті сыртқы округінің штаты 1844 жылы сәуірде бекітілген. Оның құрамы 60 адамнан тұрды. Құрамына назар аударсақ, Аға сұлтан, орыстар тарапынан - 2 Заседатель, қазақтар жағынан - 2 Заседатель, 1 хатшы, 1 дәрігер, 1 аспаз, 3 аудармашы, 1 кеңсе қызметкері, 12 Болыстық басқарушылары және тағы басқаларының орындары нақтыланған. Осы жоғарыда аталған жарлықтан кейін Көкпекті округінің ресми құрылуы туралы құжатта Омбы қаласындағы Батыс Сібір Генерал губернаторлығында 1844 жылы 30 мамыр күні хабарланған [17].

Одан кейін Сібір Қырғыздарының (қазақтардың) Шекара басқармасы 1844 жылы құрылған Көкпекті округінің Аға сұлтаны, Заседательдері, билері, болыстары және старшындарына жеке-жеке мөр жасату үшін тізім жасаған. Оған назар аударсақ, әр адамға жеке мөрді күмістен жасау үшін 240 сом ақша жұмсалатындығы аталған [18].

Батыс Сібір Генерал губернаторлығының Шекара басқармасы 1844 жылы 26 қыркүйекте Штабс-Капитан, Аға сұлтан Қисық Тезековті жаңа басталған 3 жылдық мерзімге бекіткендігі жөнінде бұйрықты жолдаған [19].

1850 жылы 20 маусымда Батыс Сібір Генерал губернаторлығының Шекара басқармасы Көкпекті округіндегі Болыстықтар, оның басқарушылары және олардың жағдайы туралы рапорт жазылған. Сонда Аға сұлтандыққа сайлауға түскен Қисық Тезеков пен Рүстем Жангөбеков, одан кейін олардың төңірегіндегі адамдар туралы формуляр тізімдері толтырылған. Міне, осы тізімде сол уақытта Назар-Мұрын Болыстығының басқарушысы – Би Тана Тілемісовтің де есімі жазылған.

Архив деректеріне назар аударсақ, 1851-1853 жылдар аралығына Көкпекті округіне Аға сұлтандық лауазымға үшінші мәрте Қисық Тезеков (руы Кенже-Мұрын) сайланған. Оның 2 орыс және 2 қазақ тарапынан заседательдері де сайланған. Қазақтар тарапынан сайланған 2 Заседатель (Аға сұлтан орынбасарлары): Шерубай Құлов (*Тоқабай Кегенбай бидің немересі*), Қайқы Бекчурин және Болыстық басшыларының тізімі жазылған. Мұндағы 15 болыстықтың ішінде Назар-Мұрын Болыстығының басшысы – Би Тана Тілемісовтің де есімі аталған [20].

1852 жылы 17 қазан күні Батыс Сібір Генерал губернаторына Шекара Басқармасының бөлімшесі Көкпекті округіне қарасты 15 болыстықтың атауы және басқарушы лауазымды тұлғалары туралы мәлімет жолдаған. Онда Көкпекті дуанына қарасты болыстықтардың тізімі мен басшылары былай деп жазылған: 1) Көшік-Терістаңбалы болысы. Болыс Басқарушысы – Досалы Майлыбаев; 2) Қоңдыбай-Буранайман болыстығының басқарушысы – Би Қазыбек Өтеулинов; 3) Ақымбет-Сыбан болыстығының басқарушысы – Түйте Аталықов; 4) Буранайман болыстығының басқарушысы – Бозай Шөкин; 5) Жебетей-Буранайман болыстығының басқарушысы – Би Құттықожа Шүршітов; 6) Терістаңбалы болысының басқарушысы – Би Көшер Құтықов; 7) Сарыжомарт болыстығының басқарушысы – Әлхан Тілеубердин; 8) Құттымбет-Мұрын болыстығының басқарушысы – сұлтан Әбілдә Сартов; 9) Қыдыр-Мұрын болыстығының басқарушысы – сұлтан Жошы Қалифин; 10) Қыржы-Мұрын болыстығының басқарушысы – Жәңгір Уәлиев; 11) Кенже-Мұрын болыстығының басқарушысы – Тәуекенбай Жәпеков; 12) Көнші-Мұрын болыстығының басқарушысы – Болат Барақов; 13) Бақы Тілес Матай болыстығының басқарушысы – сұлтан Айтхан Даутов; 14) Мұрын-Назар болыстығының басқарушысы – Би Тана Тілемісов; 15) Қараужасық болыс-тығының басқарушысы – Жанғөбеков Асыл [21], - деп жазылған.

Ресей империясының реформаларына қатысты Шоқан Уәлиханов: «1862 ж. Ресейдегі сот жүйесін қайта құрудың негізгі ережелері сіздің тікелей жетекшілігіңізбен белгілі арнайы білімді шенеуніктер арқылы қаралуы керек, содан кейін осы негізгі ережелерге енгізілуі керек өзгерістер мен толықтырулар туралы сіздің ойларыңыз бен ескертулеріңіз болуы қажет. Оларды облысыңызға сеніп тапсырылған сот мекемелеріне және онда орналасқан өзге жұрттарға қолданып, сот бөлігіндегі негізгі ережелерге анағұрлым елеулі өзгерістер, Сібір қырғыздарына және басқа да шетелдіктерге қатысты сыналғанда ескерілуі керек, сот жүйесіндегі ықтимал өзгерістер туралы ақпарат пен ойлар қазақтарға және басқаларға алдағы уақытта өлкеге құрметті билер, сұлтандардан тексеру кезінде өзге заңдар мен сот әдет-ғұрыптарынан хабардар билер мен сұлтандардың қазақ даласына қолдану кезінде билер жағына жалпы негізгі ережелерге енгізілуі қажет өзгерістер мен толықтырулар туралы пікірлері ескерілуі қажет» [22], - деп ұсыныс жасаған.

Қазақ қоғамында билер билік айтып қана қоймай, сот ісіне де қатысқан. Билер сотындағы сот процесінің тағы бір ерекшелігі мұнда бидің қоғамдағы әдет-ғұрып құқығын өзінше талқылап, шешім шығаруға құқы болды. Бұл негізі құқықтағы ақаулар мен кемшіліктерді жойып, орнын толтыруға ескі заңдардың негізінде немесе өзінің ақыл ойы, ойлау қабілеті, әділдігі негізінде жаңа құқықтық нормалар шығаруға мүмкіндік берді. Осылай билер өздерінің билік шешімдері арқылы заман талабына сай келмейтін, яғни, уақыттың өтуіне байланысты ескірген құқықтық нормаларды басқа жаңа нормалармен ауыстыру арқылы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқығының өміршендігін қамтамасыз етіп отырды [23].

Би – көшпелі қазақ қоғамындағы сот ісінің басты тұлғасы. Халық билердің кесіміне жүгінуді жөн санаған. Қалыптасқан билер дауласушы жақтың дәнекершісі боп есептелген. XIX ғасырда Ресей империясының әкімшілігінің қызметкері болған орыс шенеунігінің мынадай сөздері сақталған: «В сознани народом звание бия принадлежит тем немногим, котрые отличались безукоризненной честностью, с природным умом соединяют глубкие познания в коренных обычаях народа, юрист или законовод его», - деп жазған. Яғни, мінсіз тазалығымен көзге түсіп, өзінің табиғи даналығымен салт-дәстүрлеріндегі терең таныммен ұштастыра білген ілуде бірі ғана халық санасындағы би лауазымына ие болған [24].

Билер қызметі әділ сотпен тығыз байланысты адамдардың ерекше тобына жатты. Тарихи далалық жағдайда соттық биліктің екі мағынасы болды – дауларды қарастыру және құқық түзушілік. Қазақ билері жерлер мен рулардың әкімшіліктерінен бөлек, тек қана әділ билер мен заңгерлер қызметін ғана атқарды. Бұл – қазақ билерінің алыс-жақын түркітілді елдердегі бек-билерден тарихи-құқықтық біліммен қатар Ұлы далада қолданылатын құқық жүйесін де жетік меңгеруі тиіс болды.

Қазақ құқығының нормативтік жүйесі үш сатыдан құралды: а) қысқа да, нұсқа ережелерден көрініс тапқан негізгі әділеттік-құқықтық институттар мен нормативтік қағидалар; ә) қазақ құқығына ойларды құрастырған хандар мен билердің атымен енген ірілі-ұсақты нормалары мен құқықтарының болуы [25].

Қазақ елінің ежелден қалыптасқан дәстүрлі құқығы бойынша сот ісін жүргізу тек елге танылған, әділ билігімен халқының көңілінен шыққан, дүйім жұртқа әділ ісімен, ақыл-парасат, айбарымен, шешен тіл, зерделі ой, терең біліммен, ешкімге ілдірмейтін сұңғыла іліммен танылған кісілігі кемел, ниеті ақ адал азаматтарға ғана жүктелген. Ал, бұл таңдау белгілі бір билік жүйесі арқылы жүзеге асырылмағаны белгілі. Керсінше, қазақ дәстүрлі қоғамы құқығы бойынша жәбірленуші, я талапкер қандай биді таңдап, қалай жүгінуді өзінің ішкі сенімі арқылы түйсігімен шешкен. Билер еш уақытта билеуші таптың қолшоқпары болмаған [26].

Билер, әдетте, бай, дәулетті адамдар болған. Бір жағынан, дәулеттің белгілі бір өкілдерінің би

дәрежесіне көтеріліп, би атануына жағдай жасаған материалдық күш болды. Екінші жағынан, билер шешімдерінің тиімділігі билердің өздерінің беделі мен жеке ықпалына байланысты болған жағдайда тек меншік иелері ғана бола алмайды. Сондықтан билердің шыққан негізгі әлеуметтік ортасы көшпелі топтардың ішінде дамыған ірі ауқатты дәулетті топтар болды.

Қарапайым халық арасынан тайсалмай, қиян-кескі күресте, орасан зор қиындықтарды жеңіп, табиғи дарынының арқасында би атағын алғандары да болды. Мұндай фактілерді тарихтан белгілі, олардың кейбірі халық жадында, ауыз әдебиетінде сақталған.

Билер бағынышты ауылдар жайлаған көп жерлерді иемденді. Сонымен бірге, олардың жеке меншігінде кең көлемді қыстаулар мен шабындықтар болды. Билердің көпшілігі ірі мал иелері еді. Олар өздерінің, көбінесе үлкен жеке шаруашылықтарында тікелей өндірушілердің еңбегін пайдаланды. Сонымен қатар, билердің басшылығымен «қауымдық» жерлерде тұрған шаруа малшыларына белгілі бір міндеттер жүктеп, олар әртүрлі формада жүзеге асырылды.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында билер Кіші жүз, Орта жүз және Ішкі Ордалардағы хан кеңестерінің құрамына билердің едәуір бөлігі кірді, олар хандардың саясатына елеулі әсер етті. Хан билігі жойылғаннан кейін билер сұлтандардың, әсіресе қоғамның саяси өміріндегі рөлін әлсірету арқылы өз орындарын нығайтуға ұмтылды. Бұл кезеңде билер біршама жетістіктерге жеткенін айту керек.

Билердің қоғамдағы ықпалының артуы қиын жағдайда болды. Бір жағынан хан билігінің жойылуы билердің ірі рулық бірлестіктердегі билікті басып алуына қолайлы жағдай туғызды. Екінші жағынан, патша үкіметі сұлтандықтың ықпалды тобымен күресу кезеңінде билерге арқа сүйегенімен, ескі қазақ қоғамындағы билердің позициясын нығайтуды мүлде мақсат еткен жоқ, әсіресе, олардан кем мүдделі емес еді. Олар сұлтандарға қарағанда ескі тәртіпті сақтаушы еді. Сұлтандар мен билер арасындағы келіспеушіліктер және патриархалдық әдет-ғұрыптарды сақтаушылар, билер мен сұлтандар арасындағы айырмашылықтар қоғамның ішкі құрылымының тәртібіне емес, негізінен саяси ықпал ету саласына қатысты болды. Қазақстандағы орталық билік сұлтандардың да, ескі билердің де ықпалын әлсірететін саясат жүргізді.

1822 жылы үкімет «Сібір қырғыздары туралы жарғыны» қабылдап, оған сәйкес билердің лауазымдары сайланатын деп жарияланып, кейіннен мемлекеттік органдар бекіткеннен кейін билердің жағдайы күрделене түсті. Бұл қалың бұқараға би қызметіне жол ашты, рулық бөлімдерде қос биліктің ерекше жүйесі құрылды: ескі билермен бірге «таңдаулы» жаңа билер пайда болды [5, 193].

Билердің әлеуметтік рөлі мен қызметі сондықтан үш тармақпен сипатталады: біріншіден, бұлар ірі феодалдық дворяндардың өкілдері; екіншіден, билер көшпелі топтардың басында болып, олардың істерін басқарады; үшіншіден, олар судьялар.

Билер билігі – төрелік әкімшілік басқару рөлі төмендей түскен. Мысалы, Хандық билікті қалпына келтіруге күрескен Кенесары Қасымұлы тұсында билер өкілеттілігін шеттетіп, сұлтандар мен батырларға билік берген. Әсіресе, Патшалық отаршылдық пиғылмен жүргізген әкімшілік реформалар қазақ даласындағы дәстүрлі саяси құрылымды түбірімен өзгертті. 1822 жылғы реформадан кейін хандық билік жүйесі күйреді. Ал, Билер институты XIX ғасырдың соңына дейін формальді түрде өмір сүрді. 1854 жыл-дан басталған сұлтандар мен ру ақсақалдары қоғамдық сайлау арқылы, округ басшыларының бекітуімен алды. 1868 жылы 21 қазандағы «Далалық облыстарды басқару туралы ереже бойынша» Билер атағы уақытша, тек қызметтік лауазымды атқару барысында ғана берілетін болды. Ресей патшалығының қазақ даласын отарлау саясатын түбегейлі жүзеге асырған құжат – 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» дәстүрлі потестарлы билік жүйесін толық істен шығарып, билердің лауазымын жойды [10,319]. Міне, осылай қазақ қоғамындағы билік институтының бір тармағы «Билер институты» бірнеше ғасырлық өзгеріссіз қызмет жасап келе жатқан қалпынан Ресей империясының әкімшілік басқару реформалары кезінде өзгерістерге ұшырады. Соңында мүлдем ел басқарудан шеттетілген.

Қорытынды.

Қазақ қоғамындағы билер институтының дамуы мен қалыптасуына назар аударсақ, олардың түпкі негізі түркілік заманнан бастау алатындығын байқаймыз. Қазақ жерінде Қазақ хандығы құрылған уақытта да билер болды. Олар көшпелі дала демократиясы бойынша ел басқаруға қатысты. Елді хан мен сұлтандар басқарса, билер оларға көмекші, халықты ұйымдастырушы, тәртіпті сақтаушы, әдет-ғұрыпқа негізделген салт-дәстүр негізінде елді басқарған әділ төрелік айтушы адамдар болды. Ал, батырлар болса сыртқы жаудан қорғаушы және ішкі тәртіпті сақтаушы топтың қызметін атқарған. Міне, осылай қазақ қоғамында әлеуметтік жіктеліс бойынша әркім өз орынын білген. Қазақ елінде «Билер институты» елді басқару, сот істері және дипломатиялық миссияны да қатар атқарған. Жалпы, елдің ынтымағы мен бірлігін сақтаған дана билердің классикалық үлгісі XVIII ғасырда ерекше көрінді. Одан кейін XIX

ғасырда да билер ел басқаруға қатысқан. Бірақ, Патшалық Ресей империясының әкімшілік жүйесінің ықпалымен билер институты ыдырады. Осындай қазақ қоғамында ерекше рөл атқарған «Билер институты» туралы зерттеулерді алдағы уақытта жалғастыру керек деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смоленский Н.И. Теория и методология истории. – Москва: Издательский центр «Академия», 2008. – С.141.
2. Оразбаева А.И. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 57 б.
3. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собрание сочинений в 5-ти т. Т. 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. С. 96, 98, 99
4. Толыбеков С. Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. С. 249, 273-275.
5. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века / Акад. наук Казах. ССР. Ин-т философии и права. - Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1958. С. 194, 195.
6. Оразбаева А. Формула государственности казахов. Монография. М.: PRESS-BOOK.Ru, 2017. С. 194 С. 107-108
7. Культелеев М.Т. Уголовное обычное право казахов. Караганды: Болашақ-Баспа, 2004. С. 92
8. Почекаев Р.Ю. Степные империи Евразии: власть – народ – право (очерки по политической и правовой антропологии). Алматы: «АБДИ Компани», 2018. С. 183, 191.
9. Sartori, Paolo. “Judicial Elections as a Colonial Reform: The ‘Qadis’ and ‘Biys’ in Tashkent, 1868-1883.” *Cahiers Du Monde Russe*, vol. 49, no. 1, 2008, pp. 79–100. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/40419105>. Accessed 17 Jan. 2024. P. 92
10. Би сөзінің түсінігі // Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1999. – 317-318 бб.
11. Бекмаханов Е. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырлардың 20-40-жылдарында – (Оқу құралы). – Алматы, Санат, 1994. – 75 77 б.
12. Мажитова Ж. С. Институт биев в Казахском обществе: к историографии происхождения термина // Вестник Московского университета. Серия История. 2014. №6. С.38.
13. Раев Д.С. Қазақ би-шеешендері: әлеуметтік-саяси ойлар және дипломатия. Оқу құралы. – Алматы: Абылай хан ат. ҚазХҚ және ӘТУ, 2015. -317-324 бб.
14. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры. (XVIII-XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 48 б.
15. Мажитова Ж.С. Институт биев в Российской и Казахстанской историографии: компаративный анализ (XVIII-XXI вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Москва, 2016. – С. 307-316.
16. Демко Дж. Орыстардың қазақтарды отарлауы. /Ағылшын тілінен аударған К.Л.Есмагамбетов/. – Алматы: Ғылым, 1997. – 33 б.
17. Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архиві (ООМТА). 3-қор, 2-тізім, 2188-іс, 4-п.
18. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 374-қор, 1-тізім, 4002-іс, 108-п.
19. ҚРОМА. 374-қор, 1-тізім, 4227-іс, 1-п.
20. ҚРОМА. 374-қор, 1-тізім, 4465-іс, 5-6-пп.
21. ООТА. 3-қор, 3-тізім, 3221-іс, 9-11 пп.
22. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. – Том 5. – 1985. – С.116-117.
23. Балғабәева Г.З., Кенжебай А. Қазақ қоғамындағы билер институтының тарихи бастаулары мен эволюциясы // Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты Жаршысы. - №1. 2017. – 95 б.
24. Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер, зерттеулер. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі С.Зиманов/. – Алматы: Жетіжарғы, 2008. – 55 б.
25. Зиманов С. Казахский суд биев – общекультурологическая ценность. – Алматы: Арыс, 2009. – 352.
26. Омарханов Қ. Дәстүрлі құқық билер соты. 2-кітап, Алматы: Жетіжарғы, 2008. – 306-307 бб.

References:

1. Smolenskij N.I. Teoriya i metodologiya istorii. – Moskva: Izdatelskij centr «Akademija», 2008. – S.141.
2. Orazbaeva A.I. Dasturli Kazakh kogamina tan belgilar instituty. Almaty: Dajk-Press, 2004. 57 b.

3. Valihanov Ch. Ch. Zapiska o sudebnoj reforme // *Sobranie sochinenij v 5-ti t. T. 4. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoj Sovetskoj enciklopedii*, 1985. S. 96, 98, 99
4. Tolybekov S.E. *Obshchestvenno-ekonomicheskij stroj kazahov v XVII–XIX vekah. Alma-Ata: Kazgosizdat*, 1959. S. 249, 273–275.
5. Zimanov S.Z. *Obshchestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX veka / Akad. nauk Kazah. SSR. In-t filosofii i prava. - Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR*, 1958. S. 194, 195.
6. Orazbaeva A. *Formula gosudarstvennosti kazahov. Monografiya. M.: PRESS-BOOK.Ru*, 2017 S. 194 S. 107–108.
7. Kultelev M.T. *Ugolovnoe obychnoe pravo kazahov. Karagandy: Bolashak- Baspa*, 2004. S. 92
8. Pochekaev R.Yu. *Stepnye imperii Evrazii: vlast' – narod – pravo (ocherki po politicheskoy i pravovoj antropologii). Almaty: «ABDI Kompani»*, 2018. S. 183, 191.
9. Sartori, Paolo. “Judicial Elections as a Colonial Reform: The ‘Qadis’ and ‘Biys’ in Tashkent, 1868-1883.” *Cahiers Du Monde Russe*, vol. 49, no. 1, 2008, pp. 79–100. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/40419105>. Accessed 17 Jan. 2024. P. 92
10. *Bi sozining tusisngi // Kazakstan ulttik ensiklopediasy Bas.red. A. Nisanbayev. – Almaty: Kazakh ensiklopediasining Bas redaktory*, 1999. – 317-318 bb.
11. Bekmahanov E., Bekmahanov E. *Kazakstan XIX gasirlarding 20-40-zhaldarinda – (Oki kuraly). – Almaty, Sanat,1994. – 75 77 b.*
12. Mazhitova ZH. S. *Institut biev v Kazahskom obshchestve: k istoriografii projskhozheniya termina // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya Istoriya. 2014. №6. S.38.*
13. Raev D.S. *Kazkah bi-sheshenderi: aleumettik-saiasy oilar zhane diplomatya. Oku kuraly. – Almaty: Abilai han at. KazHK zhane ATY 2015. -317-324 bb.*
14. Kigeldiev M.K. *Ulttik sayasi elita. Kizmeti men tagdiri. (XVIII-XX gg.). Zertteuler. – Almaty: Zhalin, 2004. – 48 b.*
15. Mazhitova ZH.S. *Institut biev v Rossijskoj i Kazahstanskoj istoriografii: komparativnyj analiz (XVIII nachalo XXI vv). Dissertaciya na sojskanie uchennoj stepeni zhoktora istoricheskikh nauk. Moskva, 2016. 307-316.*
16. Demko Dzh. *Orystardyg kazaktardy otarlauy. /Agylshyn tilinen audargan K.L.Esmagambetov/. – Almaty: Gylym, 1997. – 33 b.*
17. *Omby oblystyk memlekettik tarihi arhivi (OOMTA). 3-kor, 2-tizim, 2188-is, 4-p.*
18. *Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi (KROMA). 374-kor, 1-tizim, 4002-is, 108-p*
19. *KROMA. 374-kor, 1-tizim, 4227-is, 1-p.*
20. *KROMA. 374-kor, 1-tizim, 4465-is, 5-6-pp.*
21. *OOTA. 3-kor, 3-mizim, 3221-is, 9-11 pp.*
22. Valihanov Ch.Ch. *Sobranie sochinenij v pyati tomah. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetsoj enciklopedii. – Tom 5. – 1985. – S.116-117.*
23. Balgabaeva G.Z., Kenzhebaj A. *Kazak kogamyndagy biler institutynyng tarihi bastaulary men evolyuciyasy // Kostanaj memlekettik pedagogikalyk instituty Zharshysy. - №1. 2017. – 95 b.*
24. *Kazaktyng ata zangdary: Kuzhattar, derekter, zertteuler. 10 tomдық. /Bagdarlama zhetekshisi S.Zimanov/. – Almaty: Zhetizhargy, 2008. – 55 b.*
25. Zimanov S. *Kazahskij sud biev – obshchekulturologicheskaya cennost. – Almaty: Arys, 2009. – 352.*
26. Omarhanov K. *Dasturli kukik biler soty. 2-kitap, Almaty: Zhetizhargy, 2008. – 306-307 bb.*